

АНАТОМІЯ НАЦИСТСЬКОГО ТЕРОРУ: ПОЛІТИКА ПЕРЕСЛІДУВАНЬ ТА ЗНИЩЕННЯ ЄВРЕЇВ НА ВОЛИНІ (1941–1944 РОКИ)

Валентина Надольська

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. Почалась Друга світова війна, а з нею і новий етап реалізації нацистської політики антисемітизму. Трохи пізніше, 20 січня 1942 р., Рейнгард Гейдріх охарактеризував цей процес, як припинення вигнання євреїв з Німеччини в інші держави і початок їх насильницької евакуації лише в одному напрямку – на Схід. Так почалася концентрація єврейського населення Німеччини і захоплених держав у гетто і таборах на території тієї частини Польщі, яка не була включена до складу Третього рейху¹.

Вибір Гітлером території Польщі і західних радянських земель не був випадковим, адже на цих землях проживала більша частина євреїв, які опинилися під владою нацистської Німеччини. Станом на 1 вересня 1939 р. названий регіон залюднювало 5 645 тис. євреїв, приблизно 70 % єврейського населення Німеччини та окупованих у результаті війни територій².

Значна кількість єврейського населення зосереджувалася й на Волині. Польська статистика зафіксувала у Волинському воєводстві станом на червень 1937 р. 205 615 євреїв (9,9% загальної чисельності населення). У повітах частка єврейського населення коливалася від 6,6 % до 14,8 %³. Якщо взяти до уваги те, що населення міст Волинського воєводства у 1931 р. складало 253 тис. осіб, то 50%, або 124 тис. з них були євреями. Вони склали найчисельнішу національну групу містян краю⁴. Напередодні німецько-радянської війни у п'яти повітах воєводства, які увійшли до складу створеної більшовицькою владою Волинської області

¹ Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Перевод: с нем. А. Артемова, А. Долгорукова, И. Карабутенко, Ю. Чупрова, Г. Шевченко. Москва: Воениздат, 1974, С. 47.

² Шульмейстер Ю. А. Гитлеризм в истории евреев. Киев: Политиздат, 1990 С. 48.

³ Wolyn. Czerwiec. 1937. S. 1.

⁴ Statystyka Polski. Seria C. Drugi Powszechny spis Ludności z dnia 9.XII.1931. Warszawa; 1938. Z. 65; 68.

(Луцькому, Володимир-Волинському, Ковельському, Любомльському, Горохівському) проживало 95 377 євреїв, а разом з єврейськими біженцями з Польщі понад 130 тис⁵.

На час початку війни у нацистській Німеччині вже існували та поширювалися відповідні пропагандистські кліше, які ототожнювали євреїв з комунізмом, а «більшовицька радянська держава» розглядалася відповідно до постулатів «Майн кампф», як здійснена з боку євреїв у XX столітті спроба встановити світове панування. Відповідні настанови Гітлера найбільш повно було відбито в директиві верховного головнокомандування вермахту від 12 вересня 1941 р. «Боротьба проти більшовизму, – зазначалося в ній, – вимагає нещадних та енергійних дій насамперед... проти євреїв, котрі є головними носіями більшовизму»⁶.

З німецькою методичністю, ґрунтовністю з перших днів окупації розпочалася реалізація заздалегідь розроблених планів. Головним імперським управлінням безпеки було створено 4 айнзацгрупи, які повинні були прилучатися до груп армій, призначених для бойових дій проти СРСР. Спеціальні айнзацгрупи здійснювали «прочищення» території від небажаного населення, зокрема червоноармійців, більшовиків, євреїв. Після вторгнення в Україну при групі армії діяла айнзацгрупа «Ц» – Україна, зондеркоманди 4-а, 4-б, 5, 6⁷. У своєму складі айнзацгрупи мали підрозділи – айнзацкоманди та зондеркоманди.

Переслідування і винищення євреїв нацисти та їх союзники здійснювали на всій окупованій території рейхскомісаріату «Україна». У вересні 1941 р. згідно з розпорядженням рейхсміністра східних земель у її складі утворено генеральну округу (Generalbezirk) Брест-Литовський, яка з 1 січня 1942 р. була перейменована у Волинь-Поділья (з центром у м. Брест-Литовську, з 19 червня 1942 р. – Луцьку).

Упродовж останніх днів червня – 5 липня 1941 р. репресії нацистського режиму спрямовувалися проти євреїв за списками партійних і державних активістів, як помста за вбивства німецьких військово-службовців. Перший розстріл євреїв на території Волині відбувся в Дружкополі (Горохівський район), де 23 червня 1941 р. було вбито 5 євреїв. 25 червня в Іваничах у відплату за диверсію бійці

⁵ Kruglov A. The Holocaust in Volyn Region. 2. Jewish population of Volyn region before the war. P.2 / Atlas «Shoah Atrocities Map – Ukraine». URL: <https://shoahatlas.org/volyn.html> (дата звернення: 14.04.2025).

⁶ Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 2. С. 26.

⁷ Поль Л. Фашистська окупація України в 1941–1945 рр. у працях західних вчених. *Український історичний журнал*. 1994. № 5. С. 131.

168-ї стрілецької дивізії розстріляли одного єврея та одного комуніста⁸. Розстріли відбулися в Турійську, Устилузі, інших селах і містечках краю. Чисельних втрат зазнали єврейські громади Луцька (30 червня та 2 липня тут розстріляно 1 460 євреїв), Володимира-Волинського (150 осіб)⁹. За перший місяць німецького перебування при владі було знищено майже 1 000 євреїв Ковеля¹⁰. В Олиці в липні вбито 31, а 5 серпня – 682 особи. Такі ж розправи були вчинені й у ближніх Муравиці, Торговиці. У серпні 1941 р. на Волині окупанти стратили ще близько 3 тис. євреїв¹¹.

У перші місяці встановлення німецької окупаційної влади євреї стали об'єктом агресії і з боку місцевого населення, чому сприяли антиєврейські настрої, що активно поширювалися на Волині, починаючи з другої половини 1930-х рр. та залякування окупантів. Масового характеру набули пограбування крамниць, викрадення продуктів, товарів. Під час погромів, які пройшли на початку липня 1941 р., загинуло чимало євреїв. В окремих населених пунктах, зокрема, в Луцьку, євреї утворили групи самооборони. У Троянівці п'ятнадцятьом євреям вдалося розігнати численний натовп погромників. В особливо невідгідному становищі опинилися євреї, які проживали в селах. Серед сіл, в яких було вбито євреїв – Любязь (20 євреїв), Пнівне (10 євреїв) та ін.¹² Оперативні загони СД айнзацгруп самостійно чи спільно з поліцією 314 поліцейського батальйону проводили розстріли євреїв і в інших місцях. Реалізацію «єврейських операцій» в регіоні було продовжено і в наступні місяці 1941 р. Загалом до кінця року на Волині було знищено близько восьми тисяч євреїв¹³.

У генеральній окрузі Волинь-Поділля, як і на всіх окупованих територіях СРСР, євреї були вилучені із повноцінного суспільного життя. У вересні 1941 р. всім євреям було наказано носити знаки

⁸ Kruglov A. The Holocaust in Volyn Region 4. The Systematic Destruction of Jews in 1941. P. 1.

⁹ Круглов А. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / ред. И. М. Левитас. Киев: Еврейский совет Украины, 2000. С. 29, 146.

¹⁰ Пашук О. Доля єврейської громади міста Ковеля в роки Другої світової війни. *Минуле і сучасне Волині та Полісся : Ковель і Ковельщина в історії України та Волині*. Наук. зб. Вип. 50. Матер. 50 Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю надання Ковелю Магдебурзького права / Упоряд. А. Силук. Ковель, 2013. С. 162.

¹¹ Круглов А. Энциклопедия Холокоста. С. 29, 147.

¹² Володарская И. Катастрофа евреев Западной Волыни в годы гитлеровской оккупации 1941–1944. *Євреї України та Держава Ізраїль*. Київ, 1998. С. 56.

¹³ Kruglov A. The Holocaust in Volyn Region 4. The Systematic Destruction of Jews in 1941. P. 13.

у формі шестикутних зірок. Ось яке розпорядження в зв'язку з цим видала Луцька міська управа: «...Жидівські знаки треба носити завжди на горішній одежі – як горішня одежа є під час праці лікарняний халат або фартух. Якраз в лікарнях повинен пацієнт знати, що його лікує жид»¹⁴. Спочатку євреї носили лише нарукавні пов'язки із зірками Давида, а згодом – нашивки. У будинках, в яких мешкали євреї, також виставлялися зірки Давида. За ухиляння від виконання розпорядження передбачався штраф або розстріл.

Тимчасовою директивою від 13 серпня 1941 р., на окупованих територіях євреям заборонялось користуватись тротуарами, громадським транспортом, залізницею, місцями і закладами відпочинку, проводити кошерний забій худоби. Розпорядженням обласної управи від 5 серпня 1941 р. їм заборонили зайти на ярмарках перед 10 годиною, але зобов'язали працювати щосуботи¹⁵. З 5 жовтня 1941 р. генеральним поштовим комісаром України представником єврейської національності заборонено користуватися поштою¹⁶, а з 15 жовтня – змінювати місце проживання, виїжджати за межі своєї місцевості¹⁷. У наказі № 74 посадника міської управи м. Луцька від 11.12.1941 р., зокрема, зазначалося: «Наказую керівнику реєстраційного відділу про кожний окремий випадок прибуття на терен м. Луцька цих осіб повідомляти, затримувати і препроводжувати в розпорядження пана гебітскомісара»¹⁸.

Обмеження торкнулися відвідування євреями закладів освіти та культури (бібліотек, музеїв)¹⁹. Так по м. Луцьку були розклеєні оголошення такого змісту: «...що 1, 2, 3 жовтня 1941 року в приміщенні шкіл відбудуться записи до початкових шкіл нежидівських дітей шкільного віку від 7 до 13 років життя включно»²⁰. Шлюби між євреями і представниками інших національностей визнавалися недійсними.

Серед обмежень, які регламентували життя євреїв, були комендантські години²¹. Єврейські підприємства, які розташовувалися на окупованій території, повинні були мати виразну вивіску з написом «у виставовім вікні або при входових дверях – «жидівське

¹⁴ Держархів Волинської обл., ф. Н-1, оп. 1, спр. 114, арк. 253.

¹⁵ Там само, ф. Р-2, оп. 2, спр. 1, арк. 50 зв.

¹⁶ Там само, арк. 67.

¹⁷ Там само, ф. Н-1, оп. 1, спр. 16, арк. 50.

¹⁸ Там само, спр. 314, арк. 112.

¹⁹ Наконечный В. Холокост на Волини: жертвы и память. Луцк, 2003. С. 5.

²⁰ Держархів Волинської обл., ф. Н-1, оп. 1, спр. 314, арк. 7.

²¹ Там само, ф. Р-2, оп. 2, спр. 1, арк. 57.

підприємство»²². З листопада 1941 р. євреїв позбавляли власності: закривалися і конфісковувалися їхні ремісничі майстерні та магазини.

У грудні 1941 р. спеціальним розпорядженням «Про розподіл товарів у роздрібній торгівлі» встановлювалися норми продуктів на одну добу за карткою. Населення міст поділялося на 4 категорії, відповідно до яких за так званими харчовими картками видавали продукти (2 кг хліба, м'яса без кісток 200 гр. в тиждень). Євреї були віднесені до 3-ї та 4-ї категорій, тому їх норма була вдвічі меншою²³. Непрацездатні особи, діти до 14 років, жінки та діти до 3-х років зовсім не отримували продуктів²⁴.

На виконання постанови Е. Коха «Про врегулювання умов праці та заробітної плати» розпочалися масові звільнення євреїв з роботи. «Згідно розпорядження п. Посадника, відділ охорони здоров'я цим повідомляє, що з 14.08.1941 р. звільняються слідуючі працівники поліклінік, лікарень і аптек м. Луцька». І далі йшов список, в якому були лише єврейські прізвища (М. Дешерт, У. Фурман, Е. Гонік, Л. Шульман, Й. Лінденбойн, Х. Фефер та ін.)²⁵. У місячному звіті Луцької міської управи (20.12.1941 – 21.01.1942) повідомлялося про проведення «дальшої редукції жидівського медперсоналу в міських лікарських установах, при чому звільнено з посад: лікарів – 10 чоловік, зубних лікарів – 4, техніків – 1»²⁶. Відповідний документ фіксував заміну на робітників-арійців «16 жидів, zatrudнених по різних установах в м. Олиці»²⁷.

Якщо єврея і залишали на роботі, то переводили на найнижчу посаду або брали від нього розписку про те, що він не буде отримувати зарплатню. Відділ охорони здоров'я Луцької міської управи 10 листопада 1941 р. повідомляв, що «п. Фінкельштейн Мотель і надалі остається працювати в поліклініці, яко безплатний рентгено-техник. Зобов'язання своє зложив на листі, що платні за свою роботу домагатися не буде»²⁸. На вимогу уряду праці до 20 березня 1942 р. проведено реорганізацію штату міських пекарень і звільнено майже усіх працівників євреїв²⁹. При прийомі на роботу до міських або

²² Держархів Волинської обл., ф. Р-2, оп. 2, спр. 1, арк. 50.

²³ Там само, ф. Н-1, оп. 1, спр. 104, арк. 39.

²⁴ Альтман М. М. Отрицание Холокоста: история и современные тенденции. Москва: Фонд «Холокост», 2001. С. 237.

²⁵ Держархів Волинської обл., ф. Н-1, оп. 1, спр. 314, арк. 6–6 зв.

²⁶ Там само, спр. 117, арк. 46 зв.

²⁷ Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 33, арк. 156.

²⁸ Там само, ф. Н-1, оп. 1, спр. 314, арк. 48.

²⁹ Там само, спр. 117, арк. 71.

районних управ кожен мешканець заповнював таку декларацію: «Я, нижче підписаний службовець апровізаційного відділу міської управи в м. Луцьку Олексейук Теофіл. 1. Я та моя дружина не походимо від жидівських батьків і дідів. 2. Мої діти не одружені з жидами. 3. Я та моя дружина не були судово, ані адміністративно карані»³⁰.

Наказом гебітскомісаріату від 21 жовтня 1941 р. єврейські громади зобов'язувалися сплачувати у казну окремий податок, розмір якого постійно збільшувався³¹. На 20 % меншою нараховувалася євреям заробітна плата, а різниця як податок надходила до кас міських і районних управ³². Розпорядженням польової комендатури в м. Луцьку (від 11.08.1941 р.) була заборонена будь-яка віросповідна діяльність євреїв. Вони зобов'язувалися здати органам окупаційної влади предмети культу, виготовлені із цінних металів (золота, срібла, платини)³³. Нацистами були пограбовані більшість синагог.

Ще у перші місяці окупації для того, щоб врятуватися від свавілля нацистів окремі євреї почали приймати християнство. Так у Чесно-Хресній церкві прийняв хрещення Юкель Бліндерович: «Родився 15 жовтня 1911 р. Акт про хрещення. На підставі прохання громадянина м. Луцька, вул. Тверда № 9 і з дозвілу Високопреосвященнішого Полікарпа Архієпископа Луцького і Ковельського з дня 17 жовтня 1941 р. Юкель Рудольфович Бліндерович з іудейства був прилучений до святої Православної Церкви 2.XI.1941 року»³⁴. Подібні повідомлення гебітскомісар у м. Луцьку отримав від священника Івана Карася (про 4 особи), протіоєрея Тимощука (парафія м. Олика – Залісоче, про 3 особи)³⁵, священника Покровської церкви у м. Луцьку (6 осіб)³⁶.

Але такі дії не допомагали євреям врятуватися від переселення у гетто. У Держархіві Волинської області зберігається низка заяв від євреїв – мешканців Луцька, в яких висловлювалися наполегливі прохання щодо видачі євреям документів, які засвідчують прийняття християнства, та дозволу на проживання на своїх місцях. У справі Краєвських, зокрема, зазначено: «...Жидівка Туня Краєвська, народжена Гендлер, замешкала в Луцьку при вул. Надбережній. В 1922 році була охрещена в Римо-католицькому осповіданні і вийшла заміж за польського залізничника Краєвського. Дня 26.II.1941 р. Туня Краєвська

³⁰ Держархів Волинської обл., ф. Н-1, оп. 1, спр. 1365, арк. 10.

³¹ Там само, ф. Р-33, оп. 2, спр. 4, арк. 8.

³² Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 196, арк. 94.

³³ Там само, оп. 2, спр. 1, арк. 65.

³⁴ Там само, спр. 14, арк. 43.

³⁵ Там само, арк. 81–81 зв.

³⁶ Там само, арк. 52.

зложила свідчення про своє жидівське походження і під сучасну пору замешкує вже в «гетті». Треба вжити негайно заходів до правового оформлення сепарації згаданого подружжя»³⁷. Не зважаючи на здійснювані спроби врятуватися, жоден єврей не уникнув переселення в гетто, навіть якщо він був охрещений і взяв шлюб з християнином.

Серед місцевого населення активно поширювалася ідеологія антисемітизму. На окупованій території розгорнув діяльність батальйон пропаганди «Propaganda – Abteilung U» у складі шести рот, які здійснювали психологічну обробку населення³⁸. Безпосередню відповідальність за цей важливий для нацистів напрям роботи несли утворені в структурі відомства рейхскомісара відділи пропаганди, діяльність яких розгорталася з метою «здійснення великої місії фюрера в створенні нової Європи»³⁹.

За сприяння окупаційної влади на теренах округи почали видаватися місцеві періодичні видання, серед них на Волині газети «Український голос», «Волинь», «Клич», «Горохівські вісті», «Ковельські вісті» та ін. Шпальти місцевих газет активно використовувалися німецькою владою для роз'яснення завдань впроваджуваної політики, необхідності боротьби з «жидобільшовизмом». Україномовна преса, яка розповсюджувалася на Волині, поширювала низку антисемітських міфологем: ототожнення євреїв із радянською владою при одночасній критиці негативних наслідків реалізованої нею політики у соціальній, економічній, культурних сферах; звинувачення євреїв у масових вбивствах та терорі в Радянському Союзі (Україні); зображення «високого» рівня життя єврейського населення на фоні загального зубожіння і матеріальної скрути; опис негативного впливу «світового жидівства» на долі різних країн світу⁴⁰.

³⁷ Держархів Волинської обл., оп. 2, спр. 14, арк. 22–22 зв.

³⁸ Курглов А. «Schießt ihn Tot»: роль штаба Екельна и подчиненных ему подразделений в истреблении евреев Украины летом и осенью 1941 г. Киев: Еврейский союз Украины, 2007. С. 129–130.

³⁹ Гончаренко О. Діяльність комендатур вермахту зі створення органів місцевого управління на теренах майбутнього Райхскомісаріату «Україна» (1941–1942 рр.). *Історична панорама*. Запоріжжя, 2010. С. 28.

⁴⁰ Рябчикова Ф. Антисемітська пропаганда на сторінках газети «Ковельські вісті» (1941–1944 рр.). *Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині*. Матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Зб. наук. пр. У 2-х частинах. Ч. 1. Луцьк: Надтир'я, 2003. С. 133.

Антисемітські установки і штампи (їх кількість і прорахованість змісту), які пропагувалися «ноюю владою» серед цивільного населення, без сумніву, впливали на свідомість пересічної людини. Пропаганда антисемітизму відіграла свою роль у подіях Голокосту, сприяла більш ефективному «розв'язанню єврейського питання» на регіональному рівні. Результатом такої систематичної пропаганди на Волині, зокрема, стали трансформація іноді неприяних взаємин із побутових в етнічні, ізоляція єврейства, колабораціонізм, участь створеної української допоміжної поліції у виявленні та знищенні євреїв, фізичні розправи місцевого населення над представниками єврейської національності.

Після практично абсолютного обмеження прав євреїв у реалізації нацистами антиєврейської політики на окупованій території важливим етапом став процес геттоїзації – примусової сегрегації та концентрації єврейського населення у спеціально створених гетто – ізольованих районах міст і містечок, які служили етапом перед масовим знищенням.

На Волині гетто створювалися в два етапи. Серед перших – восени – взимку 1941 р. – сформовано гетто у Берестечку, Горохові та Локачах (жовтень), Луцьку (11 грудня, зібрано майже 18 тис. осіб). Навесні – влітку 1942 р. процес формування гетто активізувався. Найбільшими з поставших у цей час, були Володимир-Волинське (17 тис. осіб) і Ковельське (понад 15 тис. осіб) гетто⁴¹. У двох останніх в окрему частину виокремлено працездатних осіб. У гетто спрямовувалися євреї – мешканці міст, містечок, а також навколишніх сіл. У найменших поселеннях офіційних гетто не створювали.

Таблиця 1

Хронологія утворення гетто на Волині⁴²

Населений пункт	Дата створення
Берестечко	5–14 жовтня 1941 р.
Горохів	жовтень 1941 р.
Локачі	жовтень 1941 р.
Любомль	5 грудня 1941 р.
Луцьк	11 грудня 1941 р.
Мацеїв	кінець 1941 р.
Рожище	лютий 1942 р.
Олика	березень 1942 р.

⁴¹ Круглов А. Энциклопедия Холокоста. С. 30.

⁴² Shmuel Spector. The holocaust of Volhynian Jews. 1941–1944. Jerusalem: Yad Vashem; Federation of the Volhynian Jews, 1990. P. 366.

Продовження таблиці 1

Ратно	березень 1942 р.
Торчин	березень 1942 р.
Турійськ	березень 1942 р.
Устилуг	березень 1942 р.
Володимир-Волинський	1 травня 1942 р.
Маневичі	2 травня 1942 р.
Ковель	27 травня 1942 р.
Любешів	травень 1942 р.
Кримно	травень 1942 р.
Камінь-Каширський	1 червня 1942 р.

Гетто також були створені окупаційною владою у селі Мельниця, містечках Дружкопіль, Несухойже, Порицьк і Трохимбрід (Софіївка), в яких мешкали чисельні єврейські громади.

За переселенням євреїв у гетто, забезпеченням їх ізоляції від решти мешканців населених пунктів слідували юденрати – створені у липні 1941 р. нацистами єврейські ради, на які під страхом смертної кари покладалося завдання виконання розпоряджень окупаційної влади. Юденрати проводили перепис єврейського населення, реєстрацію працездатних, несли відповідальність за сплату податків, із часу створення гетто – забезпечували виконання євреями примусових робіт. Єврейські ради очолювали переважно відомі серед євреїв громадські діячі (у Луцьку – Й. Ройтман, А. Куперман; Володимирі-Волинському – С. Моргенштерн; Ковелі – В. Померанц, згодом – Б. Мороз, Й. Сандлер)⁴³. Єврейські громади зобов'язувалися виконувати розпорядження юденратів, поліції безпеки і айнзацкоманди. Важливим відділом юденратів стала «єврейська служба порядку» – поліція гетто, створення якої розпочалося восени 1941 р. Її повноваження поширювалися лише на єврейське населення конкретного населеного пункту.

На території Старого міста Луцька нацисти почали створювати єврейське гетто 11 грудня 1941 р. До нього були насильно переселені всі євреї міста та навколишніх сіл. Аналогічні дії розгорталися у всіх містах і містечках Волині. Євреї виселялись із своїх будинків, майно їх конфісковувалося, вони залишалися без засобів до існування. В гетто вони жили у великій тісноті, позбавлені можливостей нормально задовольняти свої потреби. Гебіткомісару в Луцьку приходили

⁴³ Хонигсман Я. Катастрофа евреев Западной Украины. Львов, 1998. С. 152; Держархів Волинської обл., ф. Н-1, оп. 1, спр. 58, арк. 156, 197.

повідомлення від посадників у районах про те, що всі євреї ізольовані від іншого населення.

Місто Луцьк було поділено на дві частини: гетто і частина міста, де проживала решта населення, при чому за числом мешканців вони були приблизно однакові. Ось які дані надійшли з Луцького юденрату до міської управи 13 березня 1942 р.: «... згідно з нашими даними знаходиться в гетто: а) мужчин – біля 3 150; б) жінок – 7 860; в) дітей – 3 860 (до 14 років). Разом 14 870. З уваги на поспіх, дані ці є приблизні, тому що не відраховано ще померлих і т. д.»⁴⁴.

Спеціальні квартали для гетто були відведені і в двох частинах Ковеля⁴⁵. У новому місті, недалеко від залізничної станції, було організовано гетто для хворих, німецьких людей та дітей (зосереджено близько 6 тис. осіб). Поблизу Великої синагоги, неподалік ринку розмішувалося гетто для працездатних і членів їх сімей (близько 8 тис. осіб)⁴⁶.

Керівник відділу продовольства і сільського господарства Рожища Пеукерт 12 липня 1942 р. доповідав гебітскомісару в м. Луцьку: «...Переселення євреїв з усіх сіл в гетто Рожище відбулося. Отже, знаходиться тепер по стану з 7 травня 1942 р. в гетто 5 295 євреїв, в державному маєтку Березолупи 135 євреїв, в Копачівці 54 єврея»⁴⁷.

На момент створення гетто євреям дозволялося брати з собою лише документи та найнеобхідніші речі. За збереження залишеного у помешканнях майна мали відповідати юденрати. Магазины, власниками яких були євреї, опечатувалися, а майно і товари облікувалися. За порядок під час переселення, чистоту та порядок у гетто відповідали єврейські ради. Євреям заборонено виходити за межі гетто, а представникам інших національностей – заходити на його територію⁴⁸. У гетто почали доправляти євреїв із сусідніх містечок і сіл. І якщо раніше єдиною надією євреїв було уникнути гетто – то тепер – зберегти життя⁴⁹.

Під гетто переважно відводилися найбільш занедбані частини, околиці міст, містечок. Зосереджена в них велика кількість людей була позбавлена елементарних можливостей для підтримання гігієни

⁴⁴ Держархів Волинської обл., ф. Н-1, оп. 1, спр. 117, арк. 95.

⁴⁵ Там само, ф. Р-66, оп. 4, спр. 15, арк. 73.

⁴⁶ Пашук О. Доля єврейської громади міста Ковеля. С. 164.

⁴⁷ Держархів Волинської обл., ф. Р-2, оп. 2, спр. 121, арк. 31.

⁴⁸ Гончаренко О. Діяльність комендатур вермахту. С. 31.

⁴⁹ Тімоті Снайдер. Життя і смерть західноволинських євреїв, 1921–1945 рр. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення* / За ред. Рея Брандона, Венді Лауер. Пер. з англ. Н. Комарової. Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НАУКМА; Український інститут вивчення Голокосту «Ткума». Київ: Дух і літера, 2015. С. 139.

та охорони здоров'я, чому сприяли й відповідні накази окупаційної влади. Так 13 травня 1942 р. представник гебітскомісара в Луцьку Кольгофф підписав розпорядження, яким під загрозою смерті євреям заборонялося прати білизну і купатися в річці Стир⁵⁰, на березі якої розташовувалося гетто. Поширенню епідемій сприяло велике скупчення людей в гетто. Мізерний житловий фонд зумовлював перенаселення помешкань. В одній кімнаті жило десять і більше осіб, тому на одну людину припадало заледве 1–2 м⁵¹. У гетто мешканцям не вистачало елементарних медикаментів, води, їжі. Для забезпечення продуктами харчування спочатку євреям дозволялося продавати своє майно, вимінювати його на продукти. Але коли торгівля набула помітного розмаху, вона була заборонена, так як і проникнення в гетто сторонніх осіб, за що передбачався розстріл. Працюючі євреї у Луцькому гетто отримували 150 г хліба, непрацюючі – 75 г, діти – 30 г⁵². Напівголодне існування, антисанітарія зумовлювали високий рівень смертності (у Луцькому гетто за добу вмирало близько 50 людей)⁵³. Тіла загиблих по декілька днів не ховали, що стимулювало поширення нових недуг та смертей. У звіті гебітскомісара інформація про вивезення трупів з гетто на жидівське кладовище розміщувалася у розділі «Саночистка», поряд з вивезенням сміття та нечистот⁵⁴. Голови юденратів постійно зверталися до місцевої влади, щоб забезпечити мешканцям гетто засоби для виживання. Там, де місцеві жителі, незважаючи на суворі заборони, зважувалися на господарські зв'язки з мешканцями гетто, в останніх було більше шансів вижити, принаймні до проведення чергової винищувальної акції.

З євреїв-фахівців у гетто формувалися команди, які залучалися до робіт, що вимагали спеціальних знань та кваліфікації. Під охороною поліції такі команди працювали за межами гетто. Про це свідчить наступна заява керівника державного маєтку в Пілганові до Луцького гебітскомісаріату: «Просимо для ремонту будівель в маєтку фах-майстрів жидів з гета (мулярів – 3, столярів – 2, малярів – 1, бляхарів – 1)»⁵⁵, а також витяг з наказу № 16 названого окупаційного органу влади

⁵⁰ Держархів Волинської обл., ф. Р-2, оп. 2, спр. 121, арк. 33.

⁵¹ Катастрофа та опір українського єврейства (1941–1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / ред.-упор. С. Я. Єлисаветський. Київ, 1999. С. 217.

⁵² The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. Indiana: University Press, 2011. P. 1412.

⁵³ Катастрофа та опір українського єврейства. С. 214.

⁵⁴ Держархів Волинської обл., ф. Н-1, оп. 1, спр. 117, арк. 50 зв.

⁵⁵ Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 33, арк. 224.

від 28.02.42 «про zatrudнення 66 працівників-жидів (пекарня, сано-чистка, хірургічна, епідемічні, міська лікарні, поліклініка, апрові-зацийний і господарський відділи гебітскомісаріату). Немає змоги їх замінити арійцями»⁵⁶.

Гітлерівці використовували єврейську робочу силу і на важких роботах з будівництва доріг, будинків і т. д. Для того, щоб добитися якісного виконання робіт таким фахівцям навіть сплачували заробітну плату, причому кожний трудовий день був записаний у відомість заробітної плати. Як приклад, може слугувати «Табель заробітної плати робітників-жидів, які працювали при відбудові приміщень для жан-дармерії за час від 1 до 19 серпня 1942 року» (таблиця 2)⁵⁷:

Таблиця 2

		вік	фах	до виплати (крб.)
1	Айзенберг Йосіф	35	слюсар	181.47
2	Сіпгал Шулім	27	столяр	165.92
3	Бібергаль Бергель	46	- // -	129.85
4	Баковецький Йосіф	54	- // -	118.72
5	Вайнер Елоа	48	- // -	118.72
6	Книш Барух	55	муляр	15.55
7	Козір Барух	68	- // -	15.55

Створювані на Волині гетто стали місцями концентрації єврейського населення з метою їх наступного фізичного знищення. Рішення щодо «остаточного розв'язання єврейського питання» в Європі було ухвалене нацистськими керівниками 20 січня 1942 р. у передмісті Берліна – Гроссен-Ванзеї⁵⁸. Наприкінці літа 1942 р., згідно з названим рішенням, почали здійснюватися акції зі знищення гетто на Волині. Багатотисячні колони їх мешканців під охороною німецьких розстрільних команд прямували пішки або вантажилися в автомашини і вивозилися до найближчих лісових масивів, урочищ. Біля завчасно викопаних величезних братських могил їх розстрілювали.

3–5 червня 1942 р. група СД з Бреста та 1-й моторизований взвод жандармерії з Луцька за участі української поліції провели операцію в Ковелі. Її жертвами, окрім небагатьох євреїв, яким вдалося сховатися або втекти, стали мешканці гетто в старому місті, а також єврейська

⁵⁶ Держархів Волинської обл., ф. Р-2, оп. 1, спр. 33, арк. 139–139 зв.

⁵⁷ Там само, ф. Н-1, оп. 1, спр. 1996, арк. 7.

⁵⁸ Стефан Брухфельд, Пол А. Левин передайте об этом детям вашим... История Холокоста в Европе 1933 – 1945. Москва: «Текст», 2000. С. 37.

рада та єврейська поліція. У ході масових розстрілів, які тривали три дні, було вбито понад 8 тис. євреїв (чоловіків, жінок і дітей)⁵⁹.

У Луцьку операція була проведена 20–22 серпня 1942 р. Напередодні ввечері, з 19 на 20 серпня 1942 р., євреї трудового табору в Красному (на околиці Луцька) викопали кілька великих ровів у сусідньому лісі. Про долю євреїв Луцького гетто залишила спогади Мартинюк В., жителька м. Луцька. «Розстріл відбувся спекотного серпневого дня 1942 р. Напередодні рано-вранці німці привезли в лісок під село Полонка єврейських ремісників і дорожників, що ремонтували трасу Луцьк – Дубно з числа українців. Видали лопати й веліли копати рови. Копали цілий день і цілу ніч (німці світло провели). Рови були глибиною два, а шириною три метри. Один мав довжину 300, а другий – 250, а третій – 150 метрів. Призначалися для чоловіків, жінок і дітей. На світанку загули машини. Це везли на розстріл. Першого дня, 19 серпня було 40 машин. Через перекладача копальникам скомандували попроситися в одному з ровів і не підіймати голів. Людей було так багато, що вони не могли поміститися. Крик, плач... Наказали привезеним роздягатися і скидати одяг на купу. Потім рабин підійшов до ями, щось проговорив на зразок молитви, обернувся до своїх і сказав: «Бог велів прийняти цю кару». А тоді до німців: «Стріляйте, але посімейно». Їх розстрілювали – спочатку сім'ю рабина, потім стали підходити й інші. Так і падали в ями з діточками на руках. Кого вбили одразу, кого поранили, а кого й живим закопали. Операцію успішно виконували двоє дебелих німців. Один з кулемета строчить, а другий відпочиває... Пильнують приречених шуцмани з місцевих українців. В обід карателі передихнули, потім продовжували розправу. Аж до смеркання»⁶⁰. У ході ліквідації гетто у Луцьку було знищено 15 тис. осіб⁶¹.

Схожі каральні акції відбулися практично у всіх містах і містечках Волині. «У Рожищах єврейського населення було багато... Коли німці зайшли і зігнали в гетто, то місцеві жителі шкодували нещасних, по можливості помагали їм харчами. Вберегти звісно не могли... Кажуть, то більше шести тисяч їх лежить у піщаному кар'єрі райцентру»⁶².

Масові розстріли відбулися в Олиці, Любешові, Камінь-Каширську, Ратному та інших містах і містечках краю. У серпні 1942 р. в Яромельському лісі, неподалік від села Тростянець, були розстріляні

⁵⁹ Kruglov A. The Holocaust in Volyn Region 5. The Extermination of Jews in 1942–1944. Р. 3–4.

⁶⁰ Мартинюк В. М. Пролиту кров земля не вбирає. *Вісті*. 2002. 12 листопада. С. 3.

⁶¹ Круглов А. Энциклопедия Холокоста. С. 147–148.

⁶² Сидько В. Пісок – не сіль на рану. *Молода Волинь*. 19913. 6 вересня. С. 8.

4 500 євреїв Трохимброду. Наприкінці вересня 1942 р. розстріляна друга група – понад 2 500 осіб⁶³. У результаті Голокосту містечко Трохимбрід, як і єврейські містечка Несухойжі, Дружкопіль, були повністю знищені.

1 жовтня 1942 р. о п'ятій годині ранку розпочалося знищення гетто в Любомлі. «Все гетто і місто було оточене жандармами в три колони. Есесівці та шудмаи виламували двері, вривалися в єврейські будинки; всіх виганяли на вулицю. Тих, хто пробував тікати, наздоганяла смертельна куля. Деякі євреї самі закінчували життя самогубством. Місце розстрілу заздалегідь було оточене поліцаями, щоб не допустити випадкових свідків. Жаклива страта беззахисних людей продовжувалася до вечора»⁶⁴.

У жовтні 1978 р. на місці розстрілу мирних громадян, державна комісія по розкриттю фашистських злочинів на тимчасово окупованій території провела ексгумацію останків. Матеріали державної комісії засвідчили виявлення у похованні: немовлят – 16, дітей від року до п'яти – 274, від 5 до 10 років – 398, від 10 до 15 років – 516, від 15 до 20 – 66, людей старших 60 років – 271⁶⁵. Загалом у Любомлі було розстріляно 6 000 осіб єврейського населення⁶⁶.

Таблиця 3

Хронологія завершення ліквідації гетто на Волині⁶⁷

Населений пункт	Дата створення
Олика	28 липня 1942 р.
Камінь-Каширський	10 серпня 1942 р.
Локачі	13 серпня 1942 р.
Ковель	19 серпня 1942 р.
Торчин	22 серпня 1942 р.
Луцьк	23 серпня 1942 р.
Рожище	23 серпня 1942 р.

⁶³ Розенблат Т. Вдячні за пам'ять. *Народна трибуна*. 1992. № 46 (156). 13 червня. С. 3.

⁶⁴ Дзей М. Жакливі події осені 1942-го. *Наше життя*. 1998. 19 листопада. С. 3.

⁶⁵ Мухаровська А. Діяльність державних комісій щодо встановлення людських втрат, яких зазнала Волинська область у роки Другої світової війни. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні* : зб. наук. пр. / упоряд. М. М. Кучерепа. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. С. 613.

⁶⁶ Держархів Волинської обл., ф. Р-66, оп. 3, спр. 33, арк. 17.

⁶⁷ Shmuel Spector. The holocaust of Volhynian Jews. Р. 366–367.

Ратно	серпень 1942 р.
Турійськ	серпень 1942 р.
Любомль	1–7 вересня 1942 р.
Маневичі	5 вересня 1942 р.
Берестечко	7–9 вересня 1942 р.
Устилуг	1–15 вересня 1942 р.
Володимир-Волинський	1–15 вересня 1942 р.
Горохів	15 вересня 1942 р.
Мацеїв	вересень 1942 р.

Влітку – восени 1942 р. великі групи євреїв були розстріляні в селах Троянівка, Старий Чорторийськ, Кримне, Озеряни, Купичів, Тур, Тростянець, Лаврів, Воротнів, Порицьк, Озютичі, Кисилин, Мельниця та ін. У листопаді 1942 р. було ліквідовано також єврейський трудовий табір у селі Лаврів (Луцький район), який існував з весни 1942 р.; відбувалися розстріли єврейських військовополонених. Більше сотні кортеліських євреїв за кілька днів серпня знищила партизанська група із загону імені Ворошилова, до якої увійшли переважно жителі с. Кортеліси, у помсту за вбивство одного з них (який забирав одяг у євреїв, що переховувалися у ближньому лісі)⁶⁸. Загалом у 1942 р. у Волинській області було знищено близько 95 тис. євреїв⁶⁹. У 1941–1942 рр. загинула абсолютна більшість євреїв краю.

Останніми нацисти розстрілювали євреїв, які працювали в трудових таборах, в'язнів тюрем, тих з них, хто переховувався, але був виявлений нацистами або колаборантами. Приблизно 1,5 тис. волинських євреїв загинуло протягом першої половини 1943 р.⁷⁰ Загалом за роки німецької окупації на території Волинської області було вбито 105 тис. євреїв⁷¹. За результатами діяльності Волинської обласної державної комісії щодо обліку збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками народному господарству і населенню, у роки окупації в області було

⁶⁸ Михалевич М. 75 років від часу знищення нацистами села Кортеліси ратнівського району (1942). *Календар знаменних і пам'ятних дат Волинської області на 2017 рік* / упр. культури Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; Волин. ДО-УНБ ім. Олени Пчілки; ред.-упоряд.: Є. І. Ковальчук, А. А. Понагайба. Луцьк: Терези, 2016. С. 162.

⁶⁹ Kruglov A. The Holocaust in Volyn Region 5. The Extermination of Jews in 1942–1944. P. 32.

⁷⁰ Катастрофа та опір українського єврейства. С. 222.

⁷¹ Kruglov A. The Holocaust in Volyn Region 5. The Extermination of Jews in 1942–1944. P. 35.

вбито 117 549 мирних громадян⁷². На Волині відоме 51 масове захоронення євреїв, які стали в досліджуваний період жертвами нацизму. Винищення євреїв було частиною тієї загальної катастрофи, яку пережив весь народ України, ставши жертвою нацизму. Але, якщо слов'ян, зокрема, українців, вбивали, використовуючи різні критерії, то євреїв – національний.

Виконавцями антисемітської політики стали айнзацкоманди (у складі яких були співробітники СД (Sicherheitsdienst)) за участі військових підрозділів. Активну участь у вбивствах євреїв брали німецька поліція безпеки (Sicherheitspolizei (SiPo)), поліція порядку разом із підпорядкованою їй українською допоміжною поліцією⁷³. Українська міліція також допомагала німецьким поліційним підрозділам під час антиєврейських «акцій». Зокрема вони брали участь в «акції депортації» в серпні 1942 р. та остаточній «акції очищення від євреїв» (Judenrein) у травні 1943 р. Українську міліцію також використовували і в німецьких трудових таборах. Допоки ще виразно не з'ясована роль ОУН у цих подіях, але як стверджує українська дослідниця С. Костилева, вона несе за них свою частину, принаймні моральної відповідальності⁷⁴.

Але євреї були не лише жертвами, але й чинили опір нацистам. Він виявлявся як у моральній, так і фізичній формах, у збройній боротьбі з окупантами. Дотримання релігійних обрядів і традицій, участь у культурній та освітній діяльності була однією з форм морального протистояння нацистам. Культурне та релігійне життя в гетто здійснювалися нелегально, з ризиком для життя. У багатьох гетто діяли нелегальні комітети взаємодопомоги. У Ковельському гетто за допомогою двох представників єврейського підпілля з Варшави – Фрумки Плотницької та Теми Шнейдермана, які проникли в гетто, буда створена група опору, однак невдовзі вона була викрита, усі її члени страчені⁷⁵.

Однією з поширених форм неозброєного опору була економічна. Вона полягала в обмінах з місцевим населенням та придбанні у нього продовольчих й інших товарів; у нелегальному виробництві виробів

⁷² Держархів Волинської обл., ф. Р-164, оп. 1, спр. 349, арк. 8.

⁷³ Kruglov A. The Holocaust in Volyn Region 3. The Organization of the Occupation Administration and Law Enforcement. P. 2.

⁷⁴ Костилева С. О. Відкриті підходи у дослідженні і викладанні делікатних сторінок української історії. *Актуальні проблеми викладання історії України та історії української культури у вищій школі*. Матеріали VII міжвузівського науково-методичного семінару (м. Київ, 5 грудня 2014 р.). Київ: НТУУ «КПІ», 2015. С. 69.

⁷⁵ Пашук О. Доля єврейської громади міста Ковеля. С. 165.

для продажу; в індивідуальній і колективній контрабанді. Жінки й діти нелегально проносили продовольство в гетто. Всі встановлені факти такого роду суворо каралися окупантами аж до страти на місці⁷⁶.

Ухилення від реєстрації, невиконання наказів про явку до місця збору для страти або до переселення в гетто, а також втеча з нього були поширеними формами опору євреїв. Масові втечі з гетто відбулися у Луцьку (2 тис. осіб), Володимирі-Волинському (500 осіб), Горохові (500 осіб), Камінь-Каширську (600 осіб) та інших місцевостях⁷⁷.

Невиконання наказів нацистів, спроби дати відсіч, сховатися або бігти в ході «акцій», мужнє поведження під час масових страт, сімейна солідарність, передсмертні слова про відплату були характерні для багатьох приречених⁷⁸. Під час ліквідації гетто в Турійську (23 серпня 1942 р.) Беріш Сігал зумів заволодіти німецькою штурмовою гвинтівкою і поранив кількох поліцейських офіцерів до його вбивства; дві жінки напали на німця, який очолював операцію, і поранили його, перш ніж самі були вбиті; кілька євреїв підпалили будинки в гетто⁷⁹. Під час ліквідації гетто в Любомлі (перші числа вересня 1942 р.) один із євреїв, Єгошуа Грімтеліхт, вихопив з рук німця автомат і вбив його, перш ніж сам був застрелений; близько п'ятдесяти євреїв забарикадувалися в будівлі і стріляли в німців, допоки в них не закінчилися набої⁸⁰.

Там, де існували гетто і табори, євреї організовували бойові групи. До літа 1942 р. у гетто Західної Волині було створено 18 єврейських бойових груп, у тому числі в Любомлі, Шацьку, Маневичах, Ковелі⁸¹. Збройне повстання євреїв проти нацистів відбулося 12 грудня 1942 р. під час ліквідації трудового табору у Луцьку⁸². Тактика підпалу гетто і втечі використовувалася у Колках, Рожищах⁸³.

Євреї-втікачі у другій половині 1942 р. почали створювати на Волині партизанські групи і загони. Вони діяли в районах Камінь-Каширська, Колок, Любомля, Олики⁸⁴. Саме таку групу створив Г. Розенблат, яка налічувала майже 30 юнаків та дівчат – жителів

⁷⁶ Катастрофа та опір українського єврейства. С. 34.

⁷⁷ Круглов А. Энциклопедия Холокоста. С. 31.

⁷⁸ Альтман И. Еврейское сопротивление политике тотального геноцида. *Єврейський опір в Україні в період Голокосту*. Зб. наук. пр. / за ред. М. І. Тяглого. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2004. С. 10.

⁷⁹ Kруглов А. The Holocaust in Volyn Region 5. The Extermination of Jews in 1942–1944. Р. 14.

⁸⁰ Там само. Р. 32.

⁸¹ Shmuel Spector. The holocaust of Volhynian Jews. Map № 2. Р. 224.

⁸² Скоклюк С. Бунт приречених. *Радянська Волинь*. 1990. 20 жовтня. С. 3.

⁸³ Хонигсман Я. Катастрофа евреев Западной Украины. С. 233.

⁸⁴ Катастрофа та опір українського єврейства. С. 336.

Трохимброта і Лозішта (Гнатівки). Спочатку вона діяла самостійно, згодом – влилася у загін О. Філюка⁸⁵. Єврейська партизанська група під керівництвом О. Абугова була утворена у Ковелі⁸⁶. Дослідник Яд Вашем Ш. Спектор доводить, що тільки на Волині у складі 12 радянських партизанських з'єднань і загонів, налічувалося від 1 700 до 1 900 бійців-євреїв, які складали 14 % усіх радянських партизанів у цьому регіоні України⁸⁷. Слід враховувати і той факт, що чимало євреїв приходили до загонів, приховуючи свою національність, змінивши документи, прізвища, імена.

Велике значення для виживання мала допомога та людяне ставлення місцевого населення – українців, чехів, поляків, представників інших націй – до євреїв-втікачів. Хоча позиція мешканців Волині щодо Голокосту була неоднозначною. Активно підтримувала антиєврейські заходи порівняно незначна їх частина (у першу чергу це були співробітники української допоміжної поліції)⁸⁸. Вони брали участь у вбивствах, привласненні майна вбитих, а іноді ще живих євреїв. Переважна більшість волинян займала нейтральну позицію. Незважаючи на те, що на Волині діяла мережа нелегальних комуністичних організацій, у звітах про їх діяльність відсутні відомості про допомогу єврейському населенню, хоча ті ж документи містять відомості про допомогу підпільників радянським військовополоненим і тим, кого депортували до рейху. Підпілля не було орієнтоване вищим керівництвом на допомогу жертвам Голокосту⁸⁹.

Разом з тим, чимало людей зуміли подолати пропагандистський пресинг окупантів і стали на шляху нацистів, реально допомагаючи їхнім жертвам. Проблема порятунку розв'язувалася не завдяки організованим діям певних офіційних структур, створених на час окупації попереднім суспільно-політичним режимом, а з доброї волі окремих громадян, родин. Це були головні суб'єкти порятунку. Між ними та тими, кого рятували, склалися відповідні відносини, які базувалися винятково на етико-громадянських принципах. Найважливішим чинником, який лежав в їх основі, були совість і гуманізм здебільшого релігійного характеру. Кожен, хто рятувався, повністю ввіряв свою долю рятівникам. Євреїв рятували у населених пунктах,

⁸⁵ Наконечный В. Холокост на Волыни. С. 15.

⁸⁶ Елисаветський С. А. Євреї в антифашистському та підпільному русі в Україні. *Український історичний журнал*. 1995. № 3. С. 64.

⁸⁷ Shmuel Spector. The holocaust of Volhynian Jews. Р. 322.

⁸⁸ Тімоті Снайдер. Життя і смерть західноволинських євреїв. С. 137–138.

⁸⁹ Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення. С. 29.

мешканці яких мали традиційні господарські зв'язки з єврейськими сусідами, котрі були для них «своїми».

В умовах постійної небезпеки, загрози покарання смертю, тотального стеження з боку поліції, місцеве населення надавало євреям допомогу, переховуючи євреїв – одного, сім'ї або по кілька осіб, які до того часто не були навіть знайомі між собою. Притулок на горищі хати євреям-втікачам надали Калістрат і Февронія Карасі, які мешкали на хуторі Калиновка на Любомльщині⁹⁰. Таким же був вчинок мешканки села Доросині Рожищенського району Агафії Стадник. Вона майже два роки давала притулок і харчі єврейській сім'ї Давида і Софії Цитварів та їх сину.⁹¹ Двадцять два місяці ховали чотирьох євреїв у схроні та на горищі Роман і Уляна Бузи із с. Полапи Любомльського району⁹². За порятунком у роки війни двох єврейських дівчаток медаллю «Праведника народів світу» нагороджений маневичанин Ісаак Гнатюк⁹³. Чех за національністю Франц Козак, який жив у Липинах, переховував 30 втікачів з гетто. 23 з них пережили війну⁹⁴. При неможливості точного встановлення кількості врятованих та кількості тих людей, які здійснювали порятункові акції, слід відзначити, що на Волині званням «Праведник народів світу» було удостоєно 10 осіб, Єврейська рада України і Фонд «Пам'яті жертв фашизму в Україні» присвоїли звання «Праведник України» 217 волинянам⁹⁵.

Чимало рятівників поплатилися за допомогу євреям своїм життям. Так 31 жовтня 1942 р. у ході розстрілу 74 євреїв с. Самари (20 кілометрів на північ від Ратного), була вбита й українська родина (шість осіб), яка переховувала євреїв⁹⁶. За допомогу партизанам (групі Г. Розенблата) та переховування євреїв німці і поліція розстріляли 137 жителів

⁹⁰ Вашук Й. Таємниця старого хутора. *Волинь*. 1999. 15 травня. С. 8.

⁹¹ Федчук В. Глечик, який не розбився. *Волинь*. 2004. 28 лютого. С. 3.

⁹² Косьміна М. 22 місяці ховали євреїв у схроні. *Вісник + К*. 2014. № 19 (145). 8 травня. С. 20.

⁹³ Хомич П. Ісаак Гнатюк – Праведник народів світу. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України та Волині* : наук. зб. Вип. 42 : матер. XLII Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., приуроченої 70-річчю Кортеліської трагедії 1942 року, смт. Ратне – с. Кортеліси, 20 вересня 2012 р. / упоряд. А. Силук, М. Михалевич. Луцьк, 2012. С. 214.

⁹⁴ Сидько В. У серця своя пам'ять. *Молодий лєнінець*. 1989. 28 жовтня. С. 3.

⁹⁵ Капітула І. Бродівські праведники. *Волинь-нова*. 2007. № 141. 13 грудня. С. 11.

⁹⁶ Kruglov A. The Holocaust in Volyn Region 5. The Extermination of Jews in 1942–1944. Р. 17.

сусіднього з Трохимбродом села Клубочин і близько 50 мешканців тоді польського села Обірки, включаючи дітей⁹⁷.

Порятунок жертв Голокосту увійшов складовою частиною в партизанський рух. Євреї, що втікали з гетто, рятувалися від розстрілів, переховувалися в лісах, або тимчасово у волинян, бралися під захист партизанських формувань (входили до цивільних таборів, залучалися до діяльності загонів). Так, у з'єднанні А. Бринського було створено три цивільних табори – «Біробіджан», «Палестина» та «Налевки» (за назвою головної вулиці єврейського кварталу Варшави)⁹⁸. У загонах під командуванням О. Федорова командирами і бійцями були 154 євреї, В. Бегми – 102, О. Сабурова – 50 та ін.⁹⁹ Якщо євреї, які втікали з гетто, зустрічали в лісі українських повстанців, то найчастіше вони ставали жертвами останніх. Відомі поодинокі випадки служби євреїв в УПА, де чимало з них були лікарями. Але у більшості випадків при наступі більшовиків євреїв в загонах УПА знищували, вважаючи їх потенційними радянськими агентами¹⁰⁰.

В умовах українсько-польського протистояння на Волині (1943 р.) євреї найбільше ризикували на територіях, контрольованих УПА, та в містах, які перебували під владою німців. Євреїв як захищали, так й убивали польські загони самооборони. Але найнадійнішим захистом для євреїв були радянські партизанські загони¹⁰¹.

Загалом у роки Другої світової війни, за підрахунками істориків, вижило менше 1 % єврейського населення Волині¹⁰² (у Луцьку – 150 осіб, Володимирі-Волинському – 140 осіб, Ковелі – 40)¹⁰³. Переважно це були ті, хто встиг евакуюватися, були мобілізовані до лав Червоної армії, бійці партизанських загонів, ті, кому ризикуючи власним життям і життям своїх родин, дали прихисток волинські родини.

⁹⁷ Якименко М. Трохимброд: жива пам'ять. Голос України. 2021. 18 грудня. URL: <https://www.golos.com.ua/article/354480> (дата звернення: 14.04.2025).

⁹⁸ Тімоті Снайдер. Життя і смерть західноволинських євреїв. С. 144.

⁹⁹ Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення. С. 30.

¹⁰⁰ Yohanan Petrovsky-Shtern, Antony Polonsky. Introduction. *POLIN: Studies in Polish Jewry*. Volume 26: Jews and Ukrainians. Oxford & Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 2013. P. 51.

¹⁰¹ Тімоті Снайдер. Життя і смерть західноволинських євреїв. С. 147.

¹⁰² Куповецький М. Особливості етнодемографічного розвитку єврейського населення України в другій половині XX ст. *Філософська і соціологічна думка*. 1994. № 5–6. С. 166.

¹⁰³ Сорока Ю. М. Населення Західноукраїнських земель: етнополітичний та демографічний вимір (1939–1950-ті роки) : монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. С. 160.

Таким чином, на Волині, як і на всій окупованій території України, нацисти проводили політику тотального знищення єврейського населення. Позбавлення євреїв усіх громадянських прав, ізолювання від українського населення, концентрація в спеціально створених гетто і фізичне винищення стали послідовними ланками втілення в життя гітлерівських планів «остаточного розв'язання єврейського питання». У результаті реалізації нацистської політики з Волині зникли єврейські громади міст, десятки єврейських штетлів, зникла культура євреїв, а мова їдиш втратила своїх носіїв.

Валентина Надольська
ORCID ID: 0000-0002-9621-0074